

Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə sanballı töhfə

TARİX DOSTIYEV

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, şöbə müdiri, tarix üzrə elmlər doktoru

Tarix üzrə elmlər doktoru Nərgiz Ağasəlim qızı Əliyevanın "Azərbaycanda İslam mədəniyyəti (VII-XIII əsrlər)" adlı monoqrafiyası (488 s.) Azərbaycanda İslam mədəniyyətinin təşəkkülü, təkamülü və inkişafının tədqiq olunduğu çox əhatəli və dərin məzmunlu sanballı tədqiqat əsəridir.

Məlum olduğu kimi, İslamın zühuru və Xilafətin yaranması dünya tarixində köklü, sistemli dəyişikliklərə səbəb olan epoxal hadisələrdən hesab olunur. Ərəb fəthləri və İslamın yayılması Asiya, Avropa və Afrikanın bir çox ölkələrinin və xalqlarının taleyində mühüm rol oynadı, geniş bir məkanda yeni, monoteist din başlıca ideologiyaya çevrildi. Vahid Allaha ibadət, oxşar əxlaqi-hüquq normaların bərqərar olması, sıx iqtisadi-mədəni əlaqələr, vahid dəfn adətinin yayılması yeni bir mədəniyyətin – müsəlman mədəniyyətinin təşəkkül tapmasını şərtləndirdi. Bu mədəniyyətin təşəkkülündə müxtəlif ənənələrə malik xalqların mədəni nailiyyətlərinin iştirakı danılmazdır və məhz qədim mədəniyyətlərdəki, ənənələrdəki müsbət elementlərin, komponentlərin mənimsənilməsi və transformasiya olunaraq yeni mədəniyyətdə yaşaması əsas olmuşdur. İslam mədəniyyətinin təşəkkülü və inkişafı ilə müsəlman ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın mədəniyyətində əsaslı dəyişikliklər baş verdi.

İşiq üzü görün monoqrafiya Nərgiz Əliyevanın Azərbaycanın erkən və klassik İslam dövrləri mədəniyyəti üzrə axtarış və tədqiqatlarının nəticəsidir. Monoqrafiyanın müsbət məziyyətlərindən biri Azərbaycan mədəniyyəti tarixinin Xilafət tarixi kontekstində araşdırılmasıdır. Problemə belə yanaşma VII-XIII əsrlərdə Azərbaycanda İslam mədəniyyətinin təşəkkül, təkamül və inkişafını, cərrəyan edən mədəni proseslərin müəllif tərəfindən dərinlən təhlil olunmasına, oxucunun isə çətinlik çəkmədən qavramasına imkan yaratmışdır. Monoqrafiyanın giriş, yeddi fəsil və nəticədə ibarət

quruluşu məntiqdirdir, müəllifin qarşıya qoyduğu məqsəd və vəzifələrin həllini təmin edir.

Girişdə müəllif İslam mədəniyyəti tarixi üzrə qərəzsiz, ideoloji basqıdan azad tədqiqatın aktuallığını əsaslandırır və məhz müstəqillik illərində obyektiv tədqiqat aparılması üçün imkanların yarandığını diqqətə çatdırır.

Monoqrafiyanın birinci fəslində mövzunun mənbəşünaslıq bazası və öyrənilmə səviyyəsinə bəhs edilir, yazılı qaynaqların seçiyyəsi və tədqiqi xoş təsir bağışlayır. Tədqiqat arxeoloji mənbələrin də cəlb edilməsi təqdirəlayiqdir. L.N.Qumilyovun "... maddi mədəniyyət abidələri xalqların yüksəliş və tənəzzül dövrlərini dəqiq əks etdirir. Torpaqdan tapılan qədim əşyalar və ya qədim qəbirlər tədqiqatçının yanlışmalarına və ya faktları təhrif etməkdən uzaqlaşdırır" fikri xalqların tarix və mədəniyyətinin tədqiqində mötəbər mənbə olaraq arxeoloji materialların əhəmiyyətini təsdiqləyir (Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. Москва, 1997, с.66).

Kitabda mövzu ilə bağlı vətən və xarici tarixşünaslıqda mövcud tədqiqatların təhlili qanəddicidir. Müəllif problemin araşdırılması və həllində həmkarlarının xidmətlərini qeyd edir, onların tədqiqatlarına münasibət bildirir.

"Azərbaycanda İslam mədəniyyətinin yayılma mərhələləri" adlanan və altı paragrafa bölünən ikinci fəsil monoqrafiyanın çox əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Fəsil məntiqi olaraq ərəb fəthləri ərəfəsində və fəthlər zamanı Azərbaycanda və regionda dini şəraitin təhlili ilə başlanır, zərdüştlük, xristianlıq, yəhüdidlik və bütperəstliyin mövqeyi və onların qarşılıqlı təsirdən bəhs olunur, ərəb fəthləri zamanında zərdüştülilərə, xristianlara, yəhüdilərə və bütperəstlərə münasibət araşdırılır. Müəllif Azərbaycanda İslamın qəbulunun tədrici, zorakılıqdan uzaq dinc proses olduğunu təkişibolunmaz, mötəbər mənbə məlumatları ilə sübuta yetirir. Kitabda rəşidi xəlifələrinin İslamı yaymaq, fəth olunan ərəzilərdə ədalətli idarəçiliyin bərqərar olunması üzrə söyləri, onların mübarizə apardıqları Sasani şahları və xristian hökmdarlarının son dərəcə yüksək dərdurduqları oxucuya kifayət qədər inandırıcı səviyyədə çatdırılır. Nərgiz Əliyeva tam haqlı olaraq qeyd edir ki, "...rəşidi xəlifələr dövrü nisbətən qısa olmasına baxmayaraq, onların İslamın yayılmasında

büyük əhəmiyyəti və müstəsna xidmətləri vardır" (səh.87).

Kitabda Azərbaycanca İslamın yayılmasının rəşidi xəlifələri dönməndən başlanıldığı, artıq xəlifə Ömərın hakimiyyəti dövründə Azərbaycana və buranın islamlaşmasına xüsusi önəm verildiyi, İslamın kök saldığı Azərbaycan şəhərləri arasında Ərdəbil şəhərinin xüsusi statusa malik olduğu bildirilir (səh. 95). Əsərdə Azərbaycanda İslamın yayılmasında xidmətləri olmuş müsəlman sərkərdələri haqqında da çox dəyərli məlumat verilir. Nərgiz Əliyeva belə bir qənaətə gəlir ki, İslam dininin düşüncələrdə tam hakim olması üçün lazım olan bir əsrin dördə birini təşkil edən rəşidi xəlifələr dövrü Azərbaycanda təkə hərbə-siyasi tarix nöqtəyi-nəzərdən deyil, həm də cəmiyyətin sonrakı yüzilliklərdə sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı üçün önəmli rol oynamışdır (səh. 102).

Kitabın ikinci fəslində Əməvilər sülaləsi dövründə İslamın yayılması və ərəbləşmə siyasətindən, Azərbaycanda baş verən hadisələrdən də ətraflı bəhs olunur. İslam mədəniyyətinin təşkilatçılığında V əməvi xəlifəsi Əbdülməlikin (685-705) xidmətləri, xüsusilə onun pul və əlifba islahatı, ərəb dilinin rəsmi dövlət dili elan edilməsinin əhəmiyyəti yüksək qiymətləndirilir (səh. 111-112). Müəllifin qənaitinə görə, islahat Azərbaycanca xalqın dilini dəyişməyə də, ideologiya, elm və mədəniyyətə böyük təsir göstərdi, ərəbdilli yerli ziyalılardan yararlanmasını şərtləndirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb dili və əlifbası üzərində düşən funksiyaları uqurla yerinə yetirərək nəhəng ərəzili, politetrik Xilafətdə birləşdirici qüvvə kimi çıxış edirdi və müsəlman mədəniyyətinin təşkilatçılığında mühüm rol oynadı.

Əməvilərin dövründə Xilafətin sərhədləri Cənubi Fransa və Hindistanədə genişlənməsi, Mavəraünnəhrin fəthi başa çatdırılmışdı. Kitabda əməvilərin ilkin İslam prinsipələrinə, əsasən, sadıq qalmalarına və balanslaşdırılmış dini siyasət yeritmələrinə baxmayaraq, şəriət qanunlarının pozulmasına yol vermələri, məsələdə, gündəlik həyatda islami dəyərlərdən kənar hərəkətlər etmələri də qeyd olunur. Məhz əməvilər dövründən başlayaraq ilkin İslamın ruhuna zidd vələhdlik ilk dəfə təsis olunmuş, sülalə hakimiyyətinin əsası qoyulmuşdur (səh. 110). Nərgiz Əliyeva əməvilər dönmənin həm də fəal ərəbləşdirmə siyasəti ilə, xilafətin müxtəlif regionlarında baş verən iğtişaclarla, xüsusilə xaricilərin faallaşması ilə əlamətdar olduğunu vurğulayır. Xaricilər Azərbaycanda

da fəal olmuş, onlar beyloqanlı Məsafir ibn Kəsin başçılığı ilə əməvilərə qarşı üsyan qaldırmış və Beyloqan xaricilərin qalmasını çəvrilmişdi.

Monoqrafiyada Abbasilər sülaləsinin dövründə Xilafətdə, xüsusilə də Azərbaycanda cərayan edən sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni-dini proseslər kifayət qədər dolğun şərh olunub. Nərgiz Əliyeva yeni sülalənin əməvilərin Azərbaycanca İslamı yaymaq, ərəb qəbilə və tayfalarını buraya köçürmək siyasətini davam etdirdiyini, amma onların Azərbaycana daha çox cənub ərəb qəbilələrini köçürmələrini, onlara arxalandıqlarını bildirir.

Kitabda Abbasilər dövrünün Xilafətdə müsəlman maarifçiliyi ilə əlamətdar olduğu, yeni paytaxt – Bağdadın elm və mədəniyyət mərkəzinə çəvrilməsi xüsusilə diqqətə çatdırılır.

Nərgiz Əliyeva Xilafətin zəifləməsi və siyasi baxımdan parçalanmasından, müstəqil yerli dövlətlərin meydana çıxmasından sonra İslam dininin və müsəlman mədəniyyətinin mövqələrinin neoinkişafını zəifləmədiyini, əksinə, İslamın daha da möhkəmləndiyini, müsəlman mədəniyyəti növbəti inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduğunu diqqətə çatdırır. Müəllif yazır: "X əsrdə Xilafətdə parçalanmanın başa çatması ərəbdilli mədəniyyətin canlanmasına neoinkişafı təsir göstərdi, əksinə, bir-biri ilə rəqəbatə giren yeni-yeni siyasi-mədəni mərkəzlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu" (səh.162). Azərbaycanda yerli dövlətlər yarandıqdan sonra da ərəb dili ünsiyyət dili, din və elm dili olaraq əhəmiyyətini saxlamaqda idi. Artıq yerli əhali ərəb dilini yadellilərin dili kimi deyil, müqəddəs kitab, kargüzərlik, elm və mədəniyyət, ünsiyyət dili kimi qəbul edirdi. Ərəb dili vasitəsilə ölkə əhalisi Quranı-Kərimi oxuyur, ilahiyat və elmi əsərlərlə tanış olur, Şəx və antik ərəzi mənimseyirdi. XI əsr müəllifi Əl-Baxərizi əsərində Azərbaycanda ərəbcə yazan yerli şairlərə xüsusi bir fəsil ayırması, sübhəziz ki, ölkənin mədəni həyatında ərəb dilinin oynadığı rolu sübut edir (səh. 185).

Bu dövr həm də məzhəblərarası qarşıdurmanın artması ilə əlamətdar olmuşdur və kitabda sözü gedən məsələnin araşdırılması diqqətdən kənarında qalmamış, Nərgiz Əliyeva məzhəblərarası qarşıdurmanın səbəb və nəticələrini müəyyənləşdirməyə cəhd göstərmiş, hadisələrə öz münasibətini bildirmişdir.

Monoqrafiyada Səlcuqlar dönməsi İslamın mövqələrinin möhkəmlənməsi, müsəlman mədəniyyətinin inkişafı üçün əlverişli zəminin bərqərar

olması, sufiliyin genişlənməsi ilə əlamətdar olan mərhələ kimi səciyyələndirilir.

Kitabın sonrakı fəsiləri İslam mədəniyyətinin yaranması və inkişafında Azərbaycan və onun əhalisinin mövqeyinin, Azərbaycanlı ziyalılardan Xilafətdəki fəaliyyətini, Azərbaycanın Xilafətdə digər ölkələrlə ili mədəni əlaqələrini, Azərbaycanca İslam mədəniyyəti ocaqları və təhsil müəssisələrinin araşdırılmasına həsr olunub. Tədqiqatçı mötəbər mənbələrə əsaslanmaqla erkən İslam dönməndən başlayaraq Azərbaycan xalqının, onun ziyalılarının müsəlman mədəniyyətinin təşkilatçılığında iştirak etdiyini sübut edir. Nərgiz Əliyevanın fikrincə, Abbasilər sülaləsinin idarəçiliyi dövründə ərəblərin mövqə üstünlüyünü itirərək Xilafətdəki digər çoxsaylı xalqlardan birinə çəvrilməsi ümummədəni mədəniyyətinin yüksəliş və çiçəklənməsində az əhəmiyyətli olmayıb. Bu dövrdə Bərdə, Gəncə, Naxçıvan, Şamaxı, Dərbənd, Beyləqan, Təbriz kimi Azərbaycan şəhərlərinin elmi-mədəni mərkəz kimi əhəmiyyətinin artması diqqətə çatdırılır. Tam ədalətli olaraq

Azərbaycanda İslam mədəniyyətinin başlıca mərkəzlərinin səciyyəsinə Bərdə şəhəri ilə bəslənir. Müəllif IX-X əsrlərdə Xilafətin müxtəlif elmi, mədəni mərkəzlərində çalışan "bərdəi" nisbasi ilə alimlərin çoxluğu, Bərdənin Xilafətin şimal ucaqlarında mühüm elm, təhsil mərkəzi olduğunu, bərdəli ziyalıların öz ölkəsini Xilafət mərkəzində tanımaq üçün informator rolunu oynadıklarını diqqətə çatdırır (səh. 205-213).

N.A.Əliyeva göstərir ki, Xilafətin siyasi parçalanması, yerli dövlətlərin yaranmasından sonra müsəlman dünyasında təşəkkül tapmış yeni mədəni mərkəzlərdən biri Azərbaycan Şəddadilər dövlətinin paytaxtı Gəncə şəhəri idi. Cənubi Qafqazda İslamın müdafiəçisi olan Şəddadilər həm də müsəlman mədəniyyətinin yayıcıları və himayədarı idilər. Nərgiz Əliyeva yazılı qaynaqların təkbizolunmaz məlumatına əsaslanmaqla Gəncədə Nizamiyyə tipli kitabxanalardan mövcudluğunu, fondunun zənginliyi ilə fərqlənən kitabxanaların fəaliyyət göstərdiyini, burada yerli və İslam dünyasının müxtəlif bölgələrindən gəlmiş alimlərin disputunun təşkil olunduğunu diqqətə çatdırır. Müəllifə görə, Gəncə həm də sufi şeyxlərinin toplanaraq hədis məclislərinin keçirildiyi müsəlman şəhərlərindən biri olmuşdur. Gəncə səlcuqlar dönməndə Mərv, Nişapur və İsfahan kimi şəhərlərə bərabər mühüm mədəniyyət mərkəzləri sırasına daxil idi. Kitabda Yaxın və Orta Şərqiin mühüm mədəniyyət mərkəzlərində fəaliyyət göstərmiş gənclə alimlər haqqında da maraqlı məlumat verilir (səh. 214-220).

Monoqrafiyada İslam mədəniyyətinin inkişafında xidmətləri olan Azərbaycanlı alimlərin təsnifat üzrə təqdim olunması da tədqiqatçıya digər oxucu Azərbaycanlı mühəddislər, fəqihlər, dilçilər, ədiblər, sufilər, musiqiçilər, təfsirçilər haqqında məlumat əldə edir. Xilafətin idarəçilik strukturlarında çalışmış Azərbaycanlı ziyalılar haqqında informasiya da olduqca əhəmiyyətlidir. Kitabda Xilafətin köçürmə siyasəti və onun nəticələri, ərəb ziyalılarından Şirvan, Arran və Cənubi Azərbaycanca fəaliyyətləri, eləcə də Azərbaycanlı alimlərin Şərqi Aralıq dənizi bölgəsi, İkiqayarası, Misir və Mərkəzi Asiyanın elm və mədəniyyət mərkəzlərində fəaliyyəti, alimlərin qarşılıqlı elmi səfərləri və elmi-mədəni tədbirlərdə iştirakının Azərbaycanın mədəni əlaqələrinin inkişafına təsiri kifayət qədər dolğun işıqlandırılır.

Erkən İslam və səlcuq dövrlərində İslam mə-

dəniyyəti ocaqlarının durumu, onların təkamül və inkişafı tədqiqatının diqqətindən kənar qalmayıb. Bu nöqteyi-nəzərdən müəllifin müsəlman Şərqi elmi və təhsil ocaqlarının təşəkkül və təkamülündən bəhs etməsi, "Darül-qurra", "Beytül-hikmə", "Xəzinətül-hikmə", "Darul-kutub", "Darüs-sünne", "Darul-elm", "Darul-hədis" kimi elm və təhsil ocaqları, xüsusilə Nizamiyyə mədrəsələri haqqında geniş məlumat verməsi müsəlman cəmiyyətində intellektual potensialın formalaşması həmin elm və təhsil ocaqlarının rolunun düzgün qiymətləndirilməsinə, digər tərəfdən, Azərbaycanda elm və mədəniyyət ocaqlarının ümummüsəlman səciyyəsi daşdığını təsdiqləməyə imkan verir. Nərgiz Əliyeva şəhərlərin statusunun müəyyənəndirilməsində mədrəsələrin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır. Bəzi tədqiqatçıların Azərbaycanda təhsil sistemində nəzərəçarpaq inkişafın olmaması, guya mənbələrdə Azərbaycanda mədrəsələrin tədrisinə və fəaliyyətinə dair məlumata rast gəlinməməsi haqqında qərəzli fikirlərini tənqid edərək N.A.Əliyeva çoxsaylı məlumatlarına əsaslanmaqla Gəncə mədrəsəsi, Şirvan elmlər akademiyası, Naxçıvan mədrəsələri, Beyləqan mədrəsəsi, "Atabəylər" adlı mədrəsələr, "Zəncan mədrəsəsi", "Fərc Xuvəyyu" mədrəsəsi və digər mədrəsələr haqqında məlumat verir, 30-dan artıq mədrəsədə azərbaycanlı müdərissin tədrislə məşğul olmasını qeyd edir (səh. 344-360).

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan şəhərlərinin simasını müsəlman Şərq memarlığı üçün səciyyəvi olan ictimai və dini binalar – məscidlər, minarələr, mədrəsələr, köşk-qəsrlər, karvansaralar, örtülü bazarlar, ictimai hamamlar və s. müəyyənləşdirir. Kitabın sonuncu fəslində Azərbaycanda müsəlman memarlığının təşəkkül və inkişafı araşdırılır və memarlıqda baş verən yeniliklərə diqqət yönəldilir. Müsəlman Şərqinin digər ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan şəhərlərində də monumental tikililərin yeni tipləri: məhəllə və came məscidləri, minarələr, mədrəsələrin inşa olunmasından, ictimai-dini və yaşayış binalarının tikinti-

sində İslam memarlığına xas çatma tağlar, tağ-tavanlar, günbəzlər, çatma tağlı portallar, şəbəkəli pəncərələr, stalaktit karnizlər kimi konstruktiv elementlərdən geniş istifadə olunduğu bildirilir.

Monoqrafiyada VIII-XIII əsrlərin dekorativ-tətbiqi sənət əsərlərinin tədqiqatına geniş cəlb olunmaması təəssüf doğurur. Məlumdur ki, xalqların mədəni səviyyəsinin və mədəni əlaqələrinin öyrənilməsində mühüm mənbələrdən biri dekorativ-tətbiqi sənət əsərləridir. Bədii keramika, metal, şüşə, daş, sümük məmulatı və s. utilitar ehtiyacları ödəməklə yanaşı, həm də bədii-ideya yükü daşıyır, cəmiyyətin ideoloji əsaslarını, estetik idəllərini və zövqünü əks etdirir. Kitaba Azərbaycanın erkən və klassik islam dövrlərinin dekorativ-tətbiqi sənətlərinin təhlil edildiyi fəsil əlavə edilsəydi, şübhəsiz ki, faydalı olardı və Azərbaycan mədəniyyəti haqqında daha dolğun təsvir yarandı.

Yekunda bir daha qeyd etmək istərdik ki, monoqrafiyada azərbaycanlı ziyalıların ərəbdilli müsəlman mədəniyyətinin formalaşması və inkişafında fəal iştirakı sübuta yetirilmiş, Azərbaycanın elm və mədəniyyət mərkəzlərinin əhəmiyyəti göstərilmiş, dünya mədəniyyəti xəzinəsini zənginləşdirən Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Əbubəkr Naxçıvani kimi dühaların məhz Azərbaycan şəhər mühitinin yetirmələri olduğu diqqətə çatdırılmışdır.

Bir çox cəhətdən dəyərli olan bu sanballı tədqiqat əsəri istər tarixçilər, istər mədəniyyətşünaslar, istərsə də geniş oxucu auditoriyası üçün zəngin informasiya mənbəyidir və Azərbaycanın VII-XIII əsrlər mədəniyyəti haqqında dolğun təsvir yaradır. Monoqrafiyada müəllifin qaldırdığı problemlər, şübhəsiz ki, Azərbaycanın İslam mədəniyyəti tarixinə marağı və diqqəti daha da artıracaq.

Bunu da qeyd edək ki, Nərgiz Əliyevanın yazı üslubu kitabın oxunaqlı olmasını təmin etmişdir. Müəllif sanki oxucu ilə söhbət edir, ona mədəniyyət tariximizin parlaq mərhələlərindən, onun görkəmli simalarından danışır.